

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ЖУРНАЛІСТІВ ДО ВИКОНАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ОBOB'ЯЗКІВ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ: ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ І ДІЯЛЬНІСНИЙ АСПЕКТИ

Ілля ХОМЕНКО

*доктор наук із соціальних комунікацій,
доцент кафедри аудіовізуальних медіа,*

*Навчально-науковий інститут журналістики,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

<https://orcid.org/0000-0001-8591-4431>

khomenko_radio@ukr.net

Тетяна ХОМИЧ

*кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української мови,*

літератури та журналістики,

Національний університет

«Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка

<https://orcid.org/0000-0002-4557-3174>

vantrans@ukr.net

Проблема дослідження полягає в критичному розриві між рівнем, якістю, змістовною наповненістю фахової журналістської підготовки та викликами й ризиками, притаманними нашому часові. Цей дисонанс не визначений як системна прогалина в теоретичних і прикладних уявленнях про медіадіяльність та не окреслений таксономічно, на рівні класифікації питань, що потребують відповіді. Його ускладнюють два чинники, що опосередковано впливають на предмет дослідження. Перший полягає в розмиванні меж між журналістикою й блогосферою. Сучасний блогінг – позитивне явище з погляду свободи слова, задоволення невід’ємного права громадянин на інформацію. Але блогер, що звик користуватися даними з вторинних джерел і на місці екстремальних подій опиняється здебільшого як випадковий свідок, нечасто володіє комплексом журналістських умінь, які відомий медіадослідник і журналіст Дж. Емброуз назвав навичками боротьби з монстрами [1]. Однак саме блогерський стиль внаслідок масовості явища створює зараз медійні традиції.

Другий складник пов’язаний із зміщенням вектора пошукових та дослідницьких зусиль у цифрове середовище. Польові методи витісняє робота з базами даних. Складний пошук істини, заснований на контактах із конфіденційними джерелами, на методах спостереження та ситуаційного аналізу, які дозволяють виявити малопомітні вторинні ознаки прихованих подій та явищ, підміняє рутинний фактчекінг. Журналіст, натренований працювати з віртуальними інформаційними масивами, виявляється безпорадним у критичній ситуації не тому, що йому бракує розуму й сміливості, а тому, що його не вчили відповідним речам.

Мета дослідження – прикладна: сприяти формуванню гнучкої динамічної системи принципів і прийомів підготовки професійних журналістів до діяльності в екстремальних і нестандартних умовах, із урахуванням як

українських реалій, так і загальносвітової специфіки професії. Ураховуючи складність мети, у межах оприлюднених результатів доречно звужити її до загального формулювання й кількох ілюстративних положень.

Завдання – окреслити коло ймовірних професійних ризиків, систематизувати їх, визначити знання й уміння, необхідні для протидії їм, запропонувати відповідні методики підготовки.

Об'єкт дослідження – медіадіяльність в екстремальних та ускладнених умовах, **предмет** – навички, методи, прийоми, необхідні для ефективного й безпечного здійснення такої діяльності.

Огляд літератури за темою дослідження доводить, що інтегративний підхід до проблеми, необхідність якого обстоюють автори, раніше науковці не пропонували. Окремі її аспекти вивчали в межах праць із журналістського розслідування (Дефлуер [2], Уллман [6; 8], Василенко [7], Бель, Бурмагін, Патора та Хоменок [10], Глушко [11], Гопко, Листопад, Малькова [14], Мурікан [18], Фолькер [21], Хоменко [22] та ін.), медіабезпеки (Клемуш [12], Земляна [15], Решетуша [19]), прикладних фахових дисциплін (Маркес [3], Ткаченко, Хоменко, Фоменко [4], Еверетт [13], Михайлин [17], Хоменко, Фоменко [23] та ін.).

Етичне і правове уточнення. Оскільки пріоритетом для авторів є насамперед прикладна користь праці, допомога журналістам, що захищають громадянські права та суспільні інтереси в екстремальних умовах, і саме такої позиції дотримувалися практики, які сприяли цій праці – автори проголошують право всіх журналістів і тренерів, причетних до проведення дослідження, як названих у статті, так і не названих, на використання його результатів як спільного інтелектуального надбання й вітають залучення до подальшого наукового пошуку всіх, згодних поділитися знаннями та досвідом. Було б добре, якби ця публікація стала лише кроком, поштовхом для накопичення, доповнення, уточнення відповідних знань, а не підсумком завершеної справи.

Розширений курс медіабезпеки, у межах якого ми розпочали здійснення мети розвідки, починався з анкетування. Кожен студент отримав лист із запитаннями про його досвід медіадіяльності, критичні й проблемні ситуації, з якими доводилося стикатися, бажані пріоритети підготовки й очікування від навчання. Специфіку курсу певною мірою визначило те, що його викладання започатковано в магістратурі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Чернігів пережив блокаду – оперативне оточення й часткове руйнування. Чернігівщина й зараз – прифронтовий регіон, прикордонні райони якого знищують ворожі обстріли, а обласний центр потерпає від постійних повітряних ударів. Переважна більшість опитаних студентів виявилися журналістами-практиками, що знали, як поводитися в зоні бойових дій та місцях постійної дислокації ЗСУ та вже відвідували спеціальні заняття з мінної безпеки й тактичної медицини. Повертатися з ними до питань, чим загрожує пораненому невміло накладений турнікет чи як безпечно залишити мінне поле, якщо ти туди заїхав (пішки по слідах, залишених твоєю автівкою), не було потреби. Багато хто працював під вогнем, одна з студенток, журналістка «Суспільного» О. Денисенко, була в Чернігівському облдрамтеатрі під час влучання російської крилатої ракети (її репортаж з прифронтової зони можна подивитися за посиланням [9]). Окрім того, частина студентів

спеціалізувалася на кримінальних новинах і журналістських розслідуваннях. Отже, ми й запрошені нами тренери та журналісти-практики мали справу з досвідченими професіоналами, підготовленими до виконання складних завдань в екстремальних умовах. Стоячи на татамі зали боротьби в університеті, де відбувалося перше аудиторне заняття (якому передував онлайнний курс), ми запитали колег, які довірили нам свою підготовку:

– Як думаєте, що насамперед буде загрожувати вам у зоні виконання професійних обов'язків? Із яким ризиком доведеться зіштовхнутися?

– Міни...

– Снайпери...

– Дрони...

Усі відповіді були приблизно такого змісту. Ніхто не сказав очевидного. Дрони повинні ще долетіти до місця перебування журналіста, а до мін ще треба дістатися. Кореспондента в зоні бойових дій, зазвичай, супроводжує пресофіцер, прикривають системи РЕБ та ППО. Але першим, недооціненим, звичним і тому підступним ворогом будь-кого, хто починає діяти в небезпечній зоні, стане гравітація. Невдалий крок, камінь під ногою чи ожеледиця може залишити медійника без обладнання, травмувати, а, якщо не пощастить – навіть убити. Формулювання «смерть від падіння з висоти власного зросту» – звичайне для поліцейських протоколів.

Наступне запитання було таким:

– Чи вмієте ви безпечно падати?

Безпечно падати, виявилось, не вмів ніхто. А думка про те, що після певної підготовки можна навчитися або взагалі не впасти там, де впаде пересічна людина, або впасти, не випустивши з рук мікрофон чи диктофон, не розбивши камеру, миттєво підвестися й продовжувати репортаж так, ніби падіння не було – узагалі не спадала на думку учасниками занять. У цьому аспекті підготовки нема нічого складного й недосяжного навіть для людей із обмеженими можливостями. Одному з авторів цих рядків доводилося виводити сліпого з зони ожеледиці. Коротко пояснивши йому техніку пересування (ставити ногу так, щоб не створювався ефект ковзанки – вертикально на всю стопу), він швидко пройшов, підхопивши під руку свого незрячого супутника, там, де інші люди втрачали рівновагу й падали. Саме падіння теж не обов'язково травматичне – якщо відпрацювати певні заходи безпеки. Якщо ти таки втратив рівновагу й падаєш на спину – відстань між здоров'ям і травмою голови, а то й між життям та смертю, становитиме буквально кілька сантиметрів. Це – ті сантиметри, що відділяють підборіддя від грудей. Нахиливши голову вперед, притиснувши підборіддя до грудей і округливши спину, ти ніколи не заб'єш потилицю. Відкинувши голову назад – а саме це більшість людей, які падають, і роблять, підкоряючись силі тяжіння – удариш голову в найуразливішому її місці. Тваринні рефлексі й моделі інстинктивної поведінки, які рятують нам життя в інших ситуаціях, формувалися у ссавців тоді, коли вони пересувалися на чотирьох кінцівках. Людині – доведеться вчитися рухатися оптимально, якщо вона не хоче втратити все через дрібну помилку. Чим відрізняється журналістська підготовка такого типу від спортивних тренувань? Адже й спортсменів, і тих, хто вивчає бойові мистецтва,

добре вчать страховкам. Про цю відмінність уже згадували вище. Зазвичай, у руці чи в обох руках у журналіста – знаряддя його праці. Мікрофон, рекордер, відеокамера. Розбити обладнання – утратити свою репортерську функціональність. Тому журналіст не завжди зможе вийти на страховку так, як це роблять, наприклад, майстри айкідо або дзю-дзюцу. Потрібна спеціальна прикладна методика, яка, вочевидь, буде схожою на страховку під час падіння зі зброєю. Але така особлива техніка ще не розроблена.

Наступна небезпека, про яку не замислюється більшість людей – це, як не парадоксально звучить, інші люди. Ідеться не про ворогів чи злочинців, а про охоплений колективним афектом натовп. Як рухатися в натовпі, щоб не дати себе розчавити, урятуватися і, можливо, урятувати інших? Авторам доводилося й бувати, і працювати в таких ситуаціях. Уривок репортажу одного з них – коли йому довелося перервати радіорозповідь про застосування правоохоронцями зброї проти маніфестантів і закричати чимдуж: «Не падати! Не падати, розтопчуть! Не падати, піднімати тих, хто впав», а потім вхопити лівою рукою за комір чоловіка, який звалився в охопленій панікою юрбі й поставити його на ноги – навіть наведено в навчальному посібникові [24]. Саме так і радять інструктори з безпеки життєдіяльності діяти – залишатися на ногах, не давати впасти іншим, використовувати спеціальну техніку пересування, яка дозволить утриматися на ногах, ліктями прикривати грудну клітину, криками утворювати серед людей, що втратили самоконтроль – острівця норми. Кількох людей, які почали діяти осмислено й раціонально, звалити з ніг складніше, аніж одного. Проблема в тому, що не всі поради, корисні для пересічних людей, корисні для репортера. Звичайний громадянин може дозволити собі триматися осторонь натовпу (що і є найкращим варіантом узаємодії з ним). Місце перебування журналіста визначається логікою його завдання. На техніку його пересування також впливає робота, руки в кореспондента можуть бути зайняті обладнанням, а поле зору обмежене вектором зйомки (поставив на ноги маніфестанта лівою рукою один з авторів тому, що в правій тримав диктофон). Тема висвітлення масових протестів достатньо розкрита в спеціальній літературі. Але не можна також сказати, що всі поради, наведені як в українських, так і в іноземних джерелах, однаково корисні.

Наводимо кілька цитат із безумовно високоякісного й у цілому необхідного видання, створеного за матеріалами Міжнародної федерації журналістів (IFJ), яке використовують у навчальному процесі різних університетів [19]. Ідеться про висвітлення масових протестів та масових заворушень: «...необхідно мати при собі вогнегасник – на той випадок, якщо на вас потрапить запальна суміш «коктейлю Молотова» [12, с. 20].

«Коктейлі Молотова» є зброєю і, певною мірою, ознакою учасників масових протестів так само, як кийки, кайданки і сльозогінний газ є спецзасобами і ознакою поліції. Отже, людина з вогнегасником може бути розпізнана маніфестантами як помічник і прибічник правоохоронців з усіма небажаними наслідками такої помилки. Чи виправить таку ситуацію журналістське посвідчення – невідомо.

«Якщо ви працюєте поодинокі, переконайтеся, що маєте при собі засіб зв'язку і можете зв'язатися з тією людиною, яка зможе допомогти. Налаштуйте

ваш телефон так, щоб набір останнього номера став сигналом про допомогу» [12, с. 22].

Під час Євромайдану мобільний зв'язок досить ефективно глушили системи РЕБ: пробивалися тільки смс-повідомлення, окрім того, окремі мобільні оператори використовували своє обладнання для ідентифікації присутніх як учасників масових протестів – просто за фактом визначення координат абонента. «Завжди носіть із собою теку з документами, що засвідчують вашу особу, зокрема міжнародну прескарту» [12, с. 10].

Теки, сумки й навіть гудзики тих, хто опинився в охопленій панікою юрбі, залишаються на асфальті. (Певно, те саме буде й із вогнегасником – якщо комусь спаде на думку витягти його з багажника машини та занести в натовп). Документи ліпше тримати у внутрішніх кишенях зручного одягу.

«Якщо ви частина команди, працюйте спільно. Залишайтеся або йдіть разом...» [12, с. 22]. Це – гарна, але не універсальна порада. Під час подій Євромайдану скупчення журналістів і ставали мішенню. І спецпризначенці, і невстановлені снайпери цілилися в об'єктиви; так само не рятують ознаки належності до журналістського корпусу й у зоні бойових дій російсько-української війни.

«Перш, ніж йти на виконання завдання, необхідно переконатися у своїй фізичній придатності для виконання завдання. У цьому випадку необхідно, щоб кожен журналіст був чесний із самим собою. Чи достатньо ви здорові, щоб піти на це завдання?» [12, с. 12]. Реалії російсько-української війни внесли суттєву корективу в наведене вище твердження. І на «нулі», і в журналістському корпусі сьогодні чимало поранених, контужених і травмованих людей, які не залишили позиції й не оголили свою ділянку фронту. Досвід доводить, що в критичній ситуації безпечніше опинитися поруч з не дуже здоровим, але досвідченим і перевіреним професіоналом, аніж із кремезним переляканим неофітом. Те ж саме (з поправкою на конкретний характер завдань) можна сказати й про вік. Подібний підхід народився не в Україні. Він притаманний традиціям східних бойових мистецтв, де нема поділу на перспективних і неперспективних, воля цінується більше, ніж сила, а брак фізичних даних сприймається як виклик школі й майстерності сенсея, а не привід позбутися незручного учня.

Часи змінюються, а разом з ними й норми, технології, звичаї. Тому важко не погодитися з думкою, наведеною у цитованому виданні: «Не приймайте все на віру. В усьому світі існує тенденція: що було загальноприйнятою мудрістю ще вчора, сьогодні вже може виявитися неправдою» [12, с. 7].

На нашу думку, наведені дані достатньою мірою аргументують тезу, що проблема підготовки журналістів до виконання професійних обов'язків в екстремальних умовах потребує не просто емпіричного, а наукового підходу й подальших досліджень. Ми заторкнули лише кілька її складників. На наших семінарах – як у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, так і в Навчально-науковому інституті журналістики КНУ імені Тараса Шевченка – виникає багато запитань, відповіді на які можна дати лише шляхом проведення спеціальних досліджень. Їх еднає тема журналістської безпеки, але характер потребує залучення тренерів, військових інструкторів,

парамедиків, майстрів бойових мистецтв і викладачів спеціальної фізичної підготовки, фахівців з інженерно-технічних дисциплін. Чи був шанс у Георгія Гонгадзе вижити – у ту мить, коли йому вже накинuli зашморг на шию? Наскільки ефективні військові системи РЕБ для виявлення апаратних закладок і шпигунських програм у мобільному телефоні репортера (і наскільки взагалі безпечно користуватися мобільним зв'язком так, як це рекомендують журналістам довоєнні довідники)? Як можна використати свободу слова для знищення свободи й незалежності твоєї країни, а також дискредитації твоєї редакції? Станом на сьогодні в навчальний процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка інтегровано такі складники курсу медіабезпеки:

- комплекс дій журналіста, що дозволить йому виконувати свої обов'язки в такий спосіб, щоб не зашкодити своїм конфіденційним джерелам, своїй редакції й собі;

- комплекс дій медійників, що дозволить їм, висвітлюючи навіть найболючіші питання, створювати контент, безпечний для аудиторії, позбавлений психотравматичних чинників, такий, що не провокує медіаафекти;

- комплекс дій медійників, що дозволить розпізнати провокації проти редакції та журналістів і випадково не перетворити (із кращих міркувань захисту права на інформацію та свободи слова) свій інформаційний ресурс на ретранслятор ворожих ІІСО.

У стадії розробки – комплекс, пов'язаний із конфліктологією. Зрозуміло, що його також упроваджуємо в контексті загальної проблематики журналістської безпеки. Адже медійник, який не розпізнає в нібито випадковому конфлікті ретельно продуману провокацію й почне діяти за патернами звичайної конфліктології, стане передбачуваним для організаторів акції, а отже – беззахисним. Із відеозвітом і статтею про одне з наших занять можна ознайомитися за посиланнями [16; 20]. Тренінг, про який ідеться, провели журналіст, сценарист і радіодраматург Ілля Андрійович Хоменко та Сергій Миколайович Гальперін – президент Чернігівської федерації айкідо та іййдо, інструктор з надання першої допомоги та з мінної безпеки. До заняття активно доєдналися проректор з науково-педагогічної роботи Андрій Володимирович Кужельний та гарант ОПП 061 «Журналістика» Тетяна Леонідівна Хомич. Окрема подяка учаснику тренінгу, співавтору журналістських розслідувань і наукових праць І. Хоменкові, лауреатові премії імені Івана Франка в галузі інформаційної діяльності, кінодокументалісту і журналісту Володимирu Іллічу Фоменку.

Але це – тільки початок справи, до якої, сподіваємося, долучаться і наші колеги – з міркувань корпоративної журналістської підтримки й узаємодопомоги, безкорисливо й на волонтерських засадах, як це намагаємося робити за межами навчальних закладів і редакцій, де працюємо ми.

Висновки

1. Безпеку діяльності журналіста в екстремальних умовах не можна вивчати як систему абстрактних знань і суб'єктивних уявлень, відірваних від практики.

2. Виклики та ризики, пов'язані з журналістською діяльністю – не статичне явище, яке можна описати раз і назавжди. Вони змінюються так само, як змінюється характер конфліктів і катастроф. Те саме можна сказати й про методи та прийоми протидії їм, заходи журналістської безпеки.

3. Лише максимальне залучення до досліджень фахівців різних галузей, науковий міждисциплінарний підхід, регулярний обмін досвідом між дослідниками та журналістами, постійне оновлення даних про предмет дослідження й ретельна перевірка гіпотетичних уявлень можуть створити систему журналістської безпеки, корисну для практиків.

Список використаної літератури

1. Ambrose J. Foreword. *J. Heuvel J.V. Untapped Sources. America's Newspaper archived and Histories*. New York : Gannet Foundation Media Center at Columbia University. 1991. p. V – VI.
2. DeFluer Marharet H. Computer-assisted Investigative Reporting Development and Methodology. <https://doi.org/10.4324/9780203811061>.
3. Marquez Gabriel Garcia. The best job in the world. 1997. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/030642209702600314>
4. Tkachenko Volodymyr, Khomenko Illia, Fomenko Volodymyr. Views from different planets. (Experience of comparative research of military analytics of the YouTube channel (Waldman LINE and Telegram channel Andrei Tsaplienko). *Rozwój nowoczesnej edukacji i nauki: rezultaty, problemy, perspektywy. Wartość użytkowa badań naukowych*. Tom XV, Konin – Użgorod – Przemyśl – Chersoń, 2023. S. 229–233.
5. Ullman John. Investigative Reporting: Advanced Methods and Techniques. St. Martin's Press, 1995. 210 p.
6. Vasilenko M. Журналістське розслідування в умовах воєнного стану. *Межі аналітики. Communications and Communicative Technologies*. 2023. С. 149–155. <https://doi.org/10.15421/292319>.
7. Veteran investigative reporter John Ullmann teaches us not to get complacent. Aug 22, 2017. <https://worldpressinstitute.org/veteran-investigative-reporter-john-ullmann-teaches-us-not-to-get-complacent/>.
8. 12 км від Росії: як за два роки змінилося життя прикордонної Семенівки на Чернігівщині. На кордоні. <https://www.youtube.com/watch?v=H-lqjnfklgM&t=328s>.
9. Бель Б., Бурмагін О., Патора Т., Хоменок О. Посібник з журналістських розслідувань. Теорія та практика: посіб. Київ: ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф». 2013. 190 с.
10. Глушко О.К. Журналістське розслідування: Історія, теорія, практика. 2-ге вид. Київ: Арістей, 2006. 142 с.
11. Довідник безпеки журналістів. Самоохоронник у гарячих точках та при громадянських заворушеннях. Для підготовки довідника використані матеріали Міжнародної федерації журналістів (IFJ). Упорядник Ж. Клемуш. Рівне, 2007. 82 с.
12. Еверетт Девід. Учбовий посібник репортера. Київ: IREX ProMedia, 1999. 23 с.

13. Журналістське розслідування на екологічну тему : практ. посіб. / уклад.: Г. Гопко, О. Листопад, Т. Малькова. Київ : Логос. 2008. 64 с.
14. Земляна Ірина. Журналіст і (не) безпека. Посібник для журналістів, які працюють у небезпечних умовах. Київ : Invernnews, ІМІ, 2016. 97 с.
15. Клесун А., Хомич Т. Безпека журналіста. 2024, 16 грудня.
<https://surli.cc/zqtxkv>.
16. Михайлин І. Л. Журналістика як всесвіт: вибрані медіа дослідження. Харків : Прапор, 2008. 512 с.
17. Мурікан Жан. Журналістське розслідування. Київ : ІМІ, 2003. 178 с.
18. Решетуша Т. Силабус курсу «Екстремальна журналістика».
<https://surli.cc/udykjl>.
19. Федорова А. Безпека журналіста.
<https://youtu.be/EaBWqbMR0rY?si=n4fvzw9IgRqu3AII>
20. Фолькер Лілієнталь. Розслідування / пер. з нім. В. Климченко. Київ : Центр вільної преси, 2016. 135 с.
21. Хоменко І. А. Функціональність журналістського розслідування в українському медійному просторі: погляд практика. *Актуальні питання масової комунікації*. 2013. Вип. 14. С. 106–111.
22. Хоменко І., Фоменко В. Амбівалентність війни: погляд соціальних дослідників. *KELM*. 2022. № 6 (50). Р. 122–134.
23. Хоменко І., Фоменко В. Пам'ятаймо. *Українська радіоп'єса в контексті світового акустичного мистецтва* : Навч. посіб. до дисципліни «Основи радіодраматургії і радіорежисури». Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2006. С. 101–102.